

شرح و بازخوانی کتابچه مدارس اصفهان به ظل السلطان

محمد جمالو

دانشجوی دکتری تاریخ پژوهشکده امام خمینی

چکیده:

پیشینه تأسیس مدارس به شیوه جدید، به دوره قاجار بازمی‌گردد. امیرکبیر نخستین گام‌ها برای پایه‌گذاری دارالفنون را برداشت تا به‌عنوان یک مرکز علمی در زمینه‌های متنوع از جمله حساب و هندسه، طب، حقوق و علوم و فنون نظامی فعالیت کند. هرچند قبل از امیرکبیر تلاش‌های ناموفقی توسط آمریکایی‌ها و اتریشی‌ها در احداث مدارس انجام شده بود اما تأسیس دارالفنون در ایران، آغازگر تعلیم به شیوه مدرن بود. هم‌زمان با افزایش آگاهی مردم درباره مدارس جدید، تقاضا برای گسترش آنها از طرف ایشان در مناطق مختلف بیشتر شد و حکام محلی ایران را بر آن داشت تا در پاسخ به این درخواست و نیز رقابت با یکدیگر درصدد تأسیس مدارس در شهرهای تحت اختیار خود برآیند. ظل‌السلطان حاکم اصفهان هم به تبعیت از مدارس تهران، تلاش‌هایی برای تأسیس مدارس در اصفهان انجام داد. از نامبرده گزارشی در ارتباط با مدارس وقت اصفهان در قالب یک کتابچه به‌جا مانده که حائز اهمیت بسیاری است. این مدارس در آن زمان فعال و برخی هم غیرفعال بوده‌اند. در این نوشتار برآنیم تا ضمن معرفی و شرح کتابچه، آن را از نظر محتوایی بررسی و بازخوانی کنیم.

کلیدواژه: مدارس نو، ظل‌السلطان، اصفهان، کتابچه‌های خطی.

مقدمه

نظر به اهمیت علم و علم‌آموزی در میان ایرانیان، می‌توان رد تأسیس مدارس و مراکز علمی در ایران را تا دوران باستان پی گرفت. از مهم‌ترین مراکز آموزش در ایران باستان جندی‌شاپور است که در دوره ساسانیان احداث شد و مرکز علمی ویژه‌ای به‌شمار می‌آمد. پس از ورود اسلام به ایران عمده مدارس احداث‌شده در ایران به علوم دینی اختصاص پیدا کرد. مدرسه در فرهنگ اسلامی به مکانی اطلاق می‌شد که در درجه اول به آموزش و تعلیم فقه بپردازد. ظهور این مدارس در فرهنگ اسلامی با ظهور مکاتب فقهی ملازمت دارد. به‌دنبال اهمیت یافتن علوم دینی و نتایج دنیوی و اخروی که بر آن مترتب بود، در این مدارس، افراد علاقه‌مند به تحصیل علوم دینی می‌پرداختند و از سایر موضوعات علمی که آنجا تدریس می‌شد از جمله علوم طبیعی و ادبی بی‌بهره نبودند. هم‌زمان با روی کار آمدن صفویان در ایران، اهمیت کتب و علوم دینی بیشتر شد و در مدارس دوره صفویه رسالاتی چون: *حیا/القلوب*، *ابواب‌الجنان*، *جامع عباسی*، *وسائل حر عاملی*، *وافی ملامحسن فیض*، *بحارالانوار* مجلسی و کتب اربعه شیعه در این مدارس جزء مفاد درسی بودند. با ورود به قرن نوزدهم و هم‌زمان با حکومت قاجار در ایران تلاش‌هایی هرچند ناموفق در زمینه تأسیس مدارس به شیوه جدید انجام شد. میسیونرهای آمریکایی در دوره محمد شاه قاجار و با کسب اجازه از او تلاش کردند آموزش به شیوه نو را جا بیناندازند که مثمر ثمر نبود. در همان حین همچنان مدارس دینی از رونق نیافتاده و طلاب در آن مشغول به تحصیل بودند.

دامنه این تلاش‌ها به دوره ناصرالدین شاه کشیده شد؛ حکومت ظل‌السلطان در اصفهان هرچند بیشتر با انحطاط فرهنگی و علمی شناخته شده است اما در زمان حکومت وی بر اصفهان، اقدامات فرهنگی ولو اندک نیز صورت گرفت. از جمله مهم‌ترین آنها می‌توان به انتشار روزنامه فرهنگ، افتتاح مدرسه همایونی و مدرسه نظام اشاره کرد. تمایل ظل‌السلطان به تأسیس مدارس شبیه دارالفنون سبب شد تا علی‌خان سرتیپ، معروف به ناظم‌العلوم، از تحصیل‌کرده‌های مدرسه نظامی سن-سیر (Saint-Cyr) فرانسه و میزرا علی‌اکبرخان سرتیپ و برادر او میرزا حسین‌خان سرهنگ از فارغ‌التحصیلان دارالفنون برای این منظور به اصفهان اعزام شوند. آنها اولین مدرسه دولتی را به سرپرستی ناظم‌العلوم در عمارت هشت بهشت بنا نهادند. دروسی که در این مدرسه تدریس می‌شد عبارت بود از: حساب، جبر و مقابله، تاریخ ایران، زبان فرانسه، زبان فارسی و عربی، آموزش خط و نسق و دروس نظامی و توپخانه.

از دیگر مدرسی که به‌تبع مدارس جدید در اصفهان ساخته شدند، می‌توان مدرسه باقریه، مدرسه اسلامییه، مدرسه علمیه، مدرسه معرفت، مدرسه شرف، مدرسه سعادت، مدرسه حقایق، مدرسه اتحادیه و مدارس اقدسیه، قدسیه، امامیه را نام برد.

کتابچه پیش‌رو به‌منظور گردآوری اطلاعات از مدارس وقت اصفهان به‌دستور ظل‌السلطان تهیه شده است. در این کتابچه نوزده مدرسه اصفهان ساخته و بهره‌برداری‌شده در قرون مختلف، نام برده شده است. از جمله مهم‌ترین‌شان مدرسه نوریه، مدرسه کاسه‌گران و مدرسه صدر هستند. گزارشگر، اطلاعات و جزئیات باارزشی از مدارس شامل بنا، اتاق‌ها، حجره‌ها و سال ساخت به دست می‌دهد. همچنین با مطالعه این کتابچه می‌توان به نوع مدرسه دینی اعم از وقفی و غیروقفی بودن، اسامی متولیان و تولید وقت مدرسه، اسامی استادان و ائمه جماعات پی برد.

این کتابچه به شماره بازیابی ۱۰۲۰ س س و شماره مدرک ۲۹۲۵۰-۱۰ در محل کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. همچنین مشخصات فهرست‌نویسی این نسخه در مجلد یکم فهرست نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه مجلس شورای اسلامی در صفحات ۴۷۲-۴۷۳ با عنوان *کتابچه مشخصات مدارس اصفهان* درج شده است. این کتابچه در ابعاد ۱۳*۷ سانتی‌متر و به خط نستعلیق به نگارش درآمده است.

بازخوانی متن

کتابچه کل مدارس اصفهان حسب‌الامر **کارگزاران** حضرت مستطاب اشرف اقدس والا ارواحنا فدا چون رأی بیضا حیای بندگان حضرت مستطاب اشرف امجد ارفع اسعد والا ظلّ السلطان ارواحنا فدا اقتضا نموده که اطلاع بر مدارس اصفهان حاصل فرمایند از بانی و تاریخ بنا و سکنه و خرابی و آبادی هر یک لهذا در کمال تحقیق از روی بصیرت تحقیق شده و به عرض حضور میمنت ظهور می‌رساند. مدارسی که در حکم معموره است از این قرار است: مدرسه نوریه: واقع در طرق بازار جنب مسجد جامع عتیق اصفهان از بناهای میرزا نورالدین محمد انصار که از احفاد جابر بن عبدالله انصاری رحمه‌الله علیه بوده در زمان شاه سلیمان بنا کرده گویا رتبه وزارت داشته. بنای آنجا از گچ و آجر می‌باشد. هجده باب حجره دارد دو صفه نمازخانه حوض آب در وسط مدرسه است. سکنه مدرسه همیشه ادبا و نصحا و خطاطین و اهل هنر بوده‌اند. حالا به همان و تیره معدودی از آن جماعت منزل دارند، جناب میرزا عبدالحسین در آن مدرسه سکنا دارد. روزها چند نفر طلاب از خارج مدرسه می‌آیند درس موقوفات می‌گویند. موقوفات بسیار دارد ولی در تصرف وقف نیست. فعلاً به قدر پنجاه تومان منافع مستغلات دارد که به مصارف خادم و صرف روشنایی و آبکشی مدرسه می‌رسد و بیست و پنج تومان از این پنجاه تومان را کارگزاران حضرت مستطاب اشرف والا قریب به ده سال است که مستمراً نقابت (۹) مزرعه حشران کرده که مخروبه مرده است و به قواعد شرع اجاره فرموده‌اند، مستمراً هرساله مرحمت می‌فرمایند. تاریخ بنای مدرسه مطابق وقفنامهچه و کتیبه در مدرسه سنه اربع و ستین الف مائه هجری است ۱۱۶۴ متولی حالیه آقا میرزا حسین از احفاد میرزا نورالدین محمد انصاری است.

مدرسه کاسه‌گران: به فاصله پانصد قدم از مدرسه نوریه در سمت یسار طریق بازار عامه است. از بناهای مرحوم آقا میرزا مهدی اردستانی ملقب به حکیم‌الملک است. در زمان شاه سلیمان به طریق اعراض سفر هندوستان کرده مدت‌ها در آن حدود توقف کرده مشغول طبابت بوده از آنجا تدارک بنای مدرسه را نموده و در غیاب مشارالیه ساخته شد. پنجاه و هشت باب حجره فوقانی و تحتانی دارد، وسط مدرسه حوض آب دارد. هجده نفر طلبه دارد. صفه نمازخانه دارد. مدرس جناب مستطاب آقا سیدسینا خلف مرحوم آقا سیدجعفر دارابی اعلی الله مقامه در آنجا مدرس می‌باشد. موقوفات آن در اردستان است. تقریباً دویست تومان عاید می‌شود. تاریخ بنای مدرسه ثلاث مائه بعد الالف است ۱۱۰۳. متولی حالیه احفاد حکیم‌الملک سادات اردستانی هستند.

مدرسه نماور (۹): در وسط شهر اصفهان در کنار بازار عامه به فاصله صد قدم که به طریق محله باب‌الدشت می‌رود. آنچه مشهور است بین اهالی چون بانی آنجا نماور سلطان زوجه مرحوم میرزا مهدی حکیم‌الملک که بانی مدرسه کاسه‌گران بوده است بالنتیجه موسوم به این اسم شده است. شرح حال مشارالیه در طی مدرسه کاسه‌گران مقلوم شده. قریب شصت حجره تحتانی و فوقانی دارد. یکصد و بیست نفر طلبه دارد. مدرس آنجا جناب حاجی میرزا بدیع درب امامی و جناب آقا میرزا عبدالرزاق رشتی هستند. در زمان بانی تولیت با مرحوم میرزا رشیدالدین طباطبایی اردستانی بوده است و بعد از آن با رشد اولاد که تا به حال نسل بعد نسل سادات طباطبایی اردستانی مفوض است و مداخله می‌نمایند مرحوم آقا جمال خوانساری ناظر بوده بالفعل قریب به دویست تومان موقوفه دارد به مصارف می‌رسد. تاریخ بنای مدرسه همان زمان بنای مدرسه کاسه‌گران است که زوج‌زوجه ساخته‌اند به شش، هفت سال فاصله که تاریخ چنین می‌شود؛ سنه عشرین و مائه بعد الالف ۱۱۲۰.

مدرسه صدر: از بناهای مرحوم حاجی محمدحسین خان صدراعظم اصفهانی است. در زمان خاقان مغفور فتحعلی شاه البسه الله تعالی خلعت النور ساخته شده است، در بازار عامه اصفهان قریب باروی اشرف و محمودخان واقع است. مدرسه باصفایی است باغچه‌های منظم خوبی دارد. شصت و دو باب حجره تحتانی و در زوایا دارد. طلاب محصل خوب دارد. نسبت به سایر مدارس به طلبه چندان ندارد. طلاب آنجا قریب به هشتاد نفر می‌شوند. مدرس آنجا جناب اخذ (۹) ملا محمد کاشانی و جناب جهانگیرخان قشقایی هستند. قریب یکصد و پنجاه تومان موقوفات دارد. متولی جناب مستطاب

آقای حاجی میرزا ابوالقاسم کلباسی شیخ العراقین دام افاضله هستند. در حقیقت امر مدرسه خیلی منظم است. بنا قریب هفتاد سال است ۱۲۳۷.

مدرسه جده: کوچک من حیث الوضع جده بزرگ والد صفی میرزای صفوی ملقب به ابوالبقاء ولد ابوالمظفر شاه عباس الموسوی الحسینی بهادرخان ساخته در بازاری که از بازار عامه جدا می‌شود از محل معروف به در قهوه کاشان. پنجاه‌وشش اطاق فوقانی و تحتانی دارد و شصت، هفتاد طلبه محصل دارد. طلب آنجا از جناب متولی هر نفری ماهی سی شاهی الی سه هزار دینار به قدر مراتبهم مقرری دارند. متولی آنجا جناب میرزا محمدعلی هرندی است. مدرس معتبری ندارد. طلاب باسواد دارد. اغلب طلاب آنجا خارج از مدرسه درس می‌خوانند. من حیث الوضع خوب و منظم است. متولی آنجا مردی مقدس و خدانشناس است. تاریخ بنای مدرسه فی شهر رجب المرجب من شهر سبع و خمسين بعد الاف ۱۰۵۷.

مدرسه جده: من حیث الوضع بزرگ و جده کوچک شاه عباس ثانی صفوی بنا کرده. هفتاد و دو حجره فوقانی و تحتانی دارد و حجرات فوقانی بلاسکنه و مخروبه از بی‌مواظبتی خیلی مغشوش است. حجرات تحتانی را هم بعد از وضع زوایا که حجراتش مخروبه و بلاسکنه است. به قدر بیست نفر طلبه محصل دارد و نهر آب از وسط مدرسه عبور می‌کند. در سال پنج ماه آب ندارد و سایر شهر آب متوالی جاری است. قریب دویست و پنجاه تومان موقوفات دارد و چهل، پنجاه تومان از آن مخارج خادم و روغن چراغ و بوریای مسجد و صفه‌ها می‌رسد مابقی را از میان می‌برند به مصارف برخلاف قرارداد واقف می‌رسد. چند نفر طلبه خوب دارد و دو، سه نفر هم مدرس دارد. یکی جناب آقا میرزا محمدعلی کاشانی از احفاد مرحوم نراقی دیگری جناب آقا میرزا محمدحسین همدانی و جناب میرزا حیدر علی راقم کتابچه ولد جناب آقا میرزا مهدی در حجره مرحوم آقا محمدکاظم والد که از بهترین حجرات مدارس است و به وضع خوب و باسلیقه بنا شده مدرس مقدمات و علوم او پیدا است. متولی اسمی بالفعل میرزا محمدعلی از احفاد آقا جمال خوانساری است ولی مداخله با غیر است. تاریخ مدرسه قریب به دویست و بیست سال است.

مدرسه مبارکیه: جنب خانه جناب جلالت‌مآب آقای مشیرالملک واقع است. خوب مدرسه‌ای است. لکن از بی‌پرستاری قریب به انهدام است. گویا جناب جلالت‌مآب خیال تعمیر آن را دارند که دایر فرمایند در صورتی که دایر شود اسباب دعای خیر است و از صدقات جاریه خواهد بود.

مدرسه ملا عبدالله: واقع در چهارسوق شاه قریب به میدان نقش جهان در زمان شاه سلیمان ساخته شده است و به اسم ملاعبدالله شوشتری که مخصوصاً او را از اماکن مشرفه آورده آن را جهت طلاب و مدرسه را به اسم آن مرحوم شهرت داده‌اند. موقوفات قلیلی دارد و حجرات فوقانی و تحتانی دارد. نهر آب از وسط مدرسه جاری است. طلبه هیچ ندارد حجرات آنجا را به کرایه می‌دهند. مذهب و مکتب‌دار اهل بازار انبار بقالی و قصابی و غیره قرار حالیه‌اند. متولی جناب شیخ‌الاسلام هستند. سکنه معروف آنجا حاجی میرزا بهاء و حاجی ملا صادق خوانساری است. تاریخ بنا زمان شاه سلیمان است.

مدرسه الماسیه: از بناهای صفویه است واقع است در آخر بازار چهارسوق مقصود که سمت دروازه حسن‌آباد می‌رود. مدرسه خوب محکم جوش بنایی است هفت، هشت حجره تحتانی و فوقانی دارد. طلاب آنجا سی نفر می‌شوند که دایم محصل می‌باشند. موقوفه جرئی دارد که وفا به مصارف بنا نمی‌کند. تولیت با جناب مستطاب حاجی میرزا عبدالجواد کلباسی است. تاریخ بنا همان زمان صفویه است.

مدرسه مریم بیگم: دختر شاه صفی بوده در ابتدای بازار چهارسوق حسن‌آباد است. از قراری که در تواریخ نوشته شده گمرکخانه شهر بود. از وضع محازات دهلیز مدرسه معلوم است که بنای گمرکخانه مدت‌ها بود که مخروبه و بایر بود. مجدت نصاب میرزا سلیمان‌خان رکن‌الملک در مقام آبادی آنجا برآمدند. حالا چند طلبه دارد و شهریه می‌دهند به طلاب. موقوفات در اغلب ولایات دارد به خصوص در اصفهان که موقوفات کلی دارد و هیچ‌یک به تصرف موقوف علیه نیست. طومار و کتاب وقفنامه‌چه مفصلی دارد که نزد جناب مستطاب حاجی میرزا جعفر ولد مرحوم آقا میرزا محمدعلی امام جمعه سابق بوده است. متولی این مدرسه بالفعل خداست و محاسب حضرت حجه الله یوم یقوم الحساب.

مدرسه چهارباغ: از بناهای شاه سلطان حسین صفوی است در نهصد و دوازده هجری بنا شده و در نهصد و بیست و هفت تمام شده که مابین بنا و اتمام پانزده سال است. یکصد و بیست و پنج اتاق در تحتانی و فوقانی و زوایا و... پهنای روی به باغ شیرخانه و روی به بازارچه بلند دارد و چهل نفر طلاب مقرری دارد که تماماً را متولی از یک تومان و شش هزار در ماه مقرری می‌دهند به حسب مراتبهم. موقوفات به فراخور چند سال است که به مراجع خاص بندگان حضرت مستطاب اشرف والا روحی فدا به تصرف وقف درآمده است که به مصارف می‌رسد. خرابی چندانی هم ندارد. در هر سال یکبار جناب مستطاب حاجی میرزا مهدی مدرس که از زمان شاه سلطان حسین نسلماً بعد نسل متولی بوده‌اند تعمیرات لازمه را متحمل می‌شوند و کمال انتظام را دارد.

مدرسه شاهزاده‌ها: در بازار حمام مصروف شاهزاده‌هاست از اولاد و سلاطین صفویه ساخته‌اند. تشخیص دولتی از بانی به دست نیامد بیست و سه حجره تحتانی و فوقانی دارد و بیست و پنج نفر طلبه محصل دارد. تولیت آن با جناب حاجی میرزا ابوالقاسم کلباسی است. موقوفات هیچ ندارد، داشته است از میان رفته است. تاریخ بنا مأخذ صحیح به دست نیامده. مدرسه واقعه: در محله باب القصر از بناهای مرحومه مریم بیگم دختر صفی میرزای صفوی، بانی مدرسه واقعه در چهارسوق حسن آباد است مدت‌ها بود مخروبه افتاده بود. بیست و پنج سال قبل از این مرحوم حجه الاسلام حاجی سیداسدالله تعمیر کردند و به چله... در این دو تاکنون معمور است و قریب بیست و پنج، شش حجره دارد. طلاب محصل در آنجا موجود است.

مدرسه علی قلی آقا: واقعه در چهارسوق علی قلی آقا که یکی از خواجهگان سلاطین صفویه است در همان زمان که مدرسه بیگم ساخته شده بنای این مدرسه و مسجد و حمام و بازارچه واقعه در محل بیدآباد به اسم علی قلی آقا بنا شده است. موقوفات زیاد دارد. هیچ یک به تصرف نیست. بالفعل جناب مستطاب حاجی شیخ ابوالقاسم قاضی سلام الله تعالی در آنجا مشغول به نماز جماعت هستند.

سه مدرسه دیگر در محله بیدآباد است یکی معروف به مدرسه میرزا مهدی است که واقع است در راه معبر بیدآباد سر جوی معروف به باباحسن. اختیار آن با جناب مستطاب آقا میرزا سیدعلی ولد مرحمت پناه آقا میرزا سیدحسن اعلی الله مقامه است دو نفر سکنه دارد مذکور است که به تصرف وقف نامه شده و ملک است.

مدرسه دیگر مدرسه میرزا حسین است که قرب مسجد مرحوم حجه الاسلام حاجی سیدمحمدباقر اعلی الله مقامه که یکی از اعیان شهر بوده در همان زمان‌ها که بیدآباد آباد شده ساخته‌اند. طلاب محصل دارد و اختیار آن با جناب مستطاب آقای حاجی سیدجعفر است.

مدرسه دیگر مدرسه میرزا باقر است که مسجد و مدرسه اتصال به یکدیگر دارند و در محله بیدآباد. طلبه ندارد. دو نفر مکتب دار در آنجاست. پسر مرحوم ملا علی اکبر خوانساری در آنجا مشغول به نماز جماعت است. میرزا باقر از اعیان شهر اصفهان بوده است.

مدرسه مرحوم حاجی حسن: قرب مسجد حکیم از بناهای مرحوم حاجی کلباسی اعلی الله مقامه می‌باشد. قریب سی نفر طلبه دارد که محصل می‌باشند. موقوفات هیچ ندارد. کفالت طلاب را حتی الامکان جناب مستطاب حاجی میرزا ابوالقاسم کلباسی می‌فرمایند. قریب پنجاه سال است ساخته شده است. والله اعلم.

منابع و مأخذ:

- الماسی، علی محمد، تاریخ آموزش و پرورش در ایران و اسلام، امیرکبیر، تهران: ۱۳۷۷، چاپ سوم
ایمانیه، مجتبی، تاریخ فرهنگ اصفهان، اصفهان، دانشگاه اصفهان: ۱۳۵۵
ترابی فارسانی، سهیلا، اسنادی از مدارس دختران از مشروطه تا پهلوی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، تهران: ۱۳۷۸

قاسمی، پویا، اقبال، مدارس جدید در دوران قاجار، مرکز نشر دانشگاهی، تهران: ۱۳۷۷
مجتهدی، کریم، مدارس و دانشگاه‌های اسلامی و غربی در قرون وسطی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی،
تهران: ۱۳۷۹
سالنامه‌ها و احصائیه‌ها:
احصائیه مدارس ایالات و ولایات اصفهان، وزارت معارف، ۱۳۰۶
سالنامه دبیرستان فرهنگ اردیبهشت ۱۳۲۹
راپورت سالیانه مدرسه متوسطه اصفهان ۱۳۴۱ ه.ق.
تاریخ معارف اصفهان ۱۳۳۶
سالنامه فرهنگ شهرضا